

ՊԱՄԻՐՅԱՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ. ՃՇԳՐՏՄԱՆ ԵՎ ԿԱՆՈՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ARMENIAN NAMES OF THE PAMIRI LANGUAGES: ISSUES OF CLARIFICATION AND STANDARDIZATION

АРМЯНСКИЕ НАЗВАНИЯ ПАМИРСКИХ ЯЗЫКОВ: ВОПРОСЫ УТОЧНЕНИЯ И НОРМИРОВАНИЯ

Դավիթ Գյուրջինյան
Davit Gjurjinyan
Давид Гюрджинян

Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան, Հայաստան
V. Bryusov State University, Armenia
Государственный университет им. В.Я. Брюсова, Армения

rector@bryusov.am

Ներկայացվել է 05.02.2022, գրախոսվել է 12.02.2024, ընդունվել է 18.04.2025
Received: 05.02.2022; Revised: 12.02.2024; Accepted: 18.04.2025
Представлено: 05.02.2022; рецензировано: 12.02.2024; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-143

Ամփոփում – Հայերեն գիտական խոսքում պամիրյան լեզուների և բարբառների անունների առաջին հիշատակումները վերաբերում են XX դարի կեսին: Սկզբնապես գործածվում էին ֆրանսերենից և անգլերենից արված փոխառությունները (ինարավոր է իրանական լեզուների իրողությունների հաշվառմամբ): XX դարի կեսից սկսվում է դրանց հայերենացման գործընթացը «լեզու» նշանակող –երեն վերջածանցի միջոցով: Ժամանակակից հայերենագիտության մեջ գերիշխող դիրք են գրավում հայերեն կազմությունները, թեպետ իրանագիտական աշխատանքներում հանդիպում են նաև փոխառյալ տարբերակները: Պամիրյան լեզուները և բարբառներն անվանելու համար կազմվել և գիտական խոսքում գործածվել են հայերեն հետևյալ լեզվանունները՝ բարթանգերեն/բարտանգերեն, բուրունգադերեն, թաշկուրգաներեն, իշկաշիմերեն/իշքաշիմերեն, խուֆերեն, մունջաներեն, յագգուլամերեն, յիդգայերեն/յիդդայերեն, շուգնաներեն/շուղնաներեն, ռուշաներեն, օրոշորերեն, սանգիչերեն, սարըըդլերեն/սարըկոլերեն, վախաներեն: Պամիրյան լեզուներում հայերեն անուններն ունեն տարատեսակ տարբերակներ՝ ա) հնչյունական-ուղղագրական, բ) բառակազմական և գ) բառային: Ուսումնասիրության նպատակն է տալ պամիրյան լեզուների անունների գործածության ընթացքը հայերենում, տառադարձման և բառակազմական առանձնահատկությունների ու բառարանագրման ամբողջական պատկերը: Հայերեն լեզվանունների գիտական անվանացանկում հարկավոր է նվազագույնի հասցնել տարբերակայնությունը, որը հնարավորություն կընձեռի հաստատելու գրության միասնականություն և նպաստելու գիտական խոսքի ճշտությանը: Հայերենի լեզվաբանական և

հանրագիտական բառարաններում գլխաբառ են դարձել պամիրյան լեզուների ինչպես հայերեն անվանումներ, այնպես էլ փոխառյալ մի շարք լեզվանուններ: Բառարաններում արձանագրված չեն մունջաներեն, յազգուլամերեն, յիդգայերեն, սանգլիչերեն, սարըկոլերեն/սարըքոլերեն, վախսաներեն հայերեն լեզվանունները:

Abstract – The first mentions of the names of the Pamir languages and dialects in the Armenian scientific speech date back to the middle of the 20th century. Initially, borrowings from French and English were used (possibly taking into account the characteristics of the Iranian languages). From the second half of the 20th century, their Armenianization began using the suffix -երեն (-eren), meaning "language". During this period, the influence of the Russian language is noticeable. In modern Armenian studies, the dominant place is occupied by Armenian linguonyms, while in works on Iranian studies, there are also borrowed variants. To designate the Pamiri languages and dialects, the following Armenian linguonyms were formed and used in scientific speech: բարթանգերեն/բարտանգերեն (Bartang), բուրունգուլերեն (Burunsol), թաշկուրգաներեն (Tashkurgan) են (Munjane), յազգուլամերեն (Yazgulam/Yazgulem), յիդգայերեն/յիդղայերեն (Yidga), շուգնաներեն/շուղնաներեն (Shughni) սարըկոլերեն/սարըքոլերեն (Sarykol), վախսաներեն (Vakhan). The Armenian names of the Pamir languages have different variants: a) phonetic-orthographic, b) word-formative, c) lexical. It is necessary to minimize the variability of Armenian linguonyms in the scientific name index, which will create a certain commonality of writing and predetermine the accuracy of scientific speech. In linguistic and encyclopedic dictionaries of the Armenian language, both Armenian suffixal linguonyms and several borrowed names of the Pamiri languages became headwords. The lexicography does not reflect the Armenian linguonyms մունջաներեն (Munjan), յազգուլամերեն (Yazgulam), յիդգայերեն (Yidga), սանգլիչերեն (Sanglic), սարըկոլերեն/սարըքոլերեն (Sarykol), վախսաներեն (Vakhan).

Аннотация – Первые упоминания названий памирских языков и диалектов в армянской научной речи относятся к середине XX в. Первоначально использовались заимствования из французского и английского (возможно, с учетом особенностей иранских языков). Со второй половины XX века начинается их арменизация с помощью суффикса -երեն (-eren), означающего «язык». В этот период наблюдается влияние русского языка. В современном арменоведении доминируют армянские производные слова, в то время как в работах по ирановедению встречаются также заимствованные варианты. Для обозначения памирских языков и диалектов были составлены и использованы в научной речи следующие армянские лингвонимы: բարթանգերեն/բարտանգերեն (бартангский), բուրունգուլերեն (бурунг-сольский), թաշկուրգաներեն (ташкурганский), իշկաշիմերեն/իշքաշիմերեն (ишкашимский), խուֆերեն (хуфский), մունջաներեն (мунджанский), յազգուլամերեն (язгуламский/язгулемский), յիդգայերեն/յիդղայերեն (йидга), շուգնաներեն/շուղնաներեն (шугнанский), ռուշաներեն (рушанский), օրոշորերեն (оршорский), սանգլիչերեն (сангличский), սարըքոլերեն/սարըկոլերեն (сарыкольский), վախսաներեն (ваханский). Армянские названия памирских языков имеют различные варианты: а) фонетико-орфографические, б) словообразовательные, в) лексические. Необходимо довести до минимума вариативность армянских лингвонимов в научном именном указателе, что позволит создать определенную общность написания и предопределить точность научной речи. В лингвистических и энциклопедических словарях армянского языка заглавными словами стали как армянские суффиксальные лингвонимы, так и ряд заимствованных названий памирских языков. В лекси-

кографии не отражены армянские лингвонимы մունջաներեն (мунджанский), յազգուլամերեն (язгуламский), յիդգայերեն (йидга), սանգլիչերեն (сангличский), սարըկոլերեն/սարըքոլերեն (сарыкольский), վախաներեն (ваханский)։

Հիմնաբառեր – պամիրյան լեզուներ, լեզվանուն, տարբերակայնություն, կանոնարկում։

Keywords – Pamiri languages, linguonym, variation, standardization.

Ключевые слова – памирские языки, лингвоним, вариативность, нормирование.

Ներածություն

Իրանական լեզուները պատկանում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին։ Ըստ տարածքի և քերականական հատկանիշների՝ իրանական լեզուները բաժանվում են երկու մասի՝ արևմտյան (պարսկերեն, տաջիկերեն, քրդերեն, բելուջերեն, թալիշերեն, թաթերեն, գիլաներեն) և արևելյան (աֆղաներեն, շուգնաներեն, օսերեն, յադնոբերեն, սողդերեն, խորեզմերեն, սակերեն) (Աղայան 1967, 573. պամիրյան լեզուներն այստեղ չեն առանձնացվել, այնինչ Ա. Ռեֆորմատսկու դասագրքում դրանք տրված են առանձին խմբով՝ Памирские языки (шугнанский, рушанский, бартангский, сарыкольский, язгулемский, ишкашимский, ваханский) (Реформатский 1967, 409. գրքում воханский է, որը թերևս վրիպակ է, ռուսերենում ամենուրեք a-ով գրությունն է)։ Իրանական լեզուների հայերեն անվանումները առանձին ուսումնասիրության նյութ են դարձել (Գյուրջինյան, 2024, 64-121)։

Արևելյան իրանական լեզուների մեջ առանձին ենթախումբ են կազմում պամիրյան լեզուները (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, 105. «Պամիրյան լեզուներ» բառահոդվածը, հեղինակ՝ Հ. Ասմանգուլյան)։ Պամիրյան լեզուները իրանական լեզուների մեջ ծագումնաբանական առանձին խումբ չեն. «պամիրյան լեզուներ» անվանումը պարզապես մատնանշում է այդ լեզուների գործածության տարածքը՝ աշխարհագրական ընդգրկումը։ Թերևս այս պատճառով «պամիրյան խումբ» անվանմանը լեզվաբանական մի աշխատության մեջ նախորդում է «այսպես կոչված» միջանկյալ արտահայտությունը. «Արևելա-իրանական լեզուներից են նաև **յադնոբերենը, վախաներենը, յազգուլամերենը**։ Վերջիններս այլ բարբառների հետ կազմում են, այսպես կոչված, պամիրյան խումբը» (Հովհաննիսյան 1990, 62)։ Ի դեպ, յադնոբերենը սովորաբար պամիրյան լեզուների մեջ չի ընդգրկվում։

Պամիրյան լեզուները փոքրաթիվ ազգությունների լեզուներ են։ Այդ լեզուները գործածվում են Պամիրի և Արևելյան Հինդուկուշի բարձրլեռնային հովիտներում, գլխավորապես Տաջիկստանում, այստեղ էլ՝ հիմնականում Լեռնային Բադախշանի ինքնավար մարզում, ինչպես նաև Տաջիկստանի և Աֆղանստանի, Պակիստանի ու Չինաստանի սահմանամերձ տարածքներում, մասնակիորեն նաև հյուսիսարևմտյան Հնդկաստանի մի հատվածում (Пахалина 1975, 222)։ Խոսողների թիվը ստույգ չէ. վերջին տարիների հաշվումներով՝ 270 հազար մարդ (Большая российская энциклопедия, <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2701306>)։

Իրանագիտության մեջ «պամիրյան լեզուներ» անվան տակ միավորում են «լեռնային (մերձպամիրյան) տաջիկների» Արևմտյան Պամիրի տեղաբնիկ ազգությունների անգիր լեզուները (Оранский 1960, 333, նաև Оранский 1963, 158–160):

Պամիրյան լեզուները գերազանցապես անգիր են, XX դարի տարբեր տասնամյակներում գրեր ստեղծելու փորձեր արվել են, բայց դրանք հիմնականում հաջողությամբ չեն պսակվել: Պամիրյան լեզուների կրողները կրթություն են ստանում հիմնականում տաջիկերեն, մասամբ նաև ույղուրերեն, ուրդուերեն: Այսօր Պամիր-Հինդուկուշյան տարածաշրջանի ազգային լեզուները պահպանելու, դրանք անհետացումից փրկելու ջանքեր են գործադրվում (Додыхудоева 2014, 430–437): Պամիրի փոքրաթիվ ազգությունների լեզուները 2017 թ. ընդգրկվել են ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի «Աշխարհի վերացման վտանգի տակ գտնվող լեզուների ատլասում» (<https://pamirdaily.com>):

Պամիրյան ազգությունների ծովմանը խոչընդոտել է ոչ միայն աշխարհագրական, այլև կրոնական մեկուսացումը (պամիրցիները պատկանում են իսմաիլական աղանդին) (Широков 1985, 160):

Պամիրյան լեզուները հայերենի հետ անմիջական շփում չեն ունեցել, սակայն այդ լեզուների անունները, թեպետ սահմանափակ, գործածվել են լեզվաբանության հայերեն դասագրքերում, գիտական աշխատություններում (հոդված, ատենախոսություն, մենագրություն), հայկական հանրագիտարանում, որպես գլխաբառ զետեղվել են լեզվաբանական և հանրագիտական բառարանների բառացանկերում: Պամիրյան լեզուների և հայերենի առնչությունների ուսումնասիրությունը կարևորվել է մի քանի առումներով. մատնացույց են արվել հնդարիական բազմաթիվ իզոգլոսներ (զուգաբանություններ) հայերենում և պամիրյան լեզուներում, որոնք չեն պահպանվել հին, միջին և նոր պարսկերենում, բացահայտվում են ընդհանուր քերականական, բառակազմական միջոցներ և այլն (Մկրտչյան 2015, 3–4. տիտղոսաթերթի դարձերեսին նշված է 2016):

Պամիրյան լեզուների հայերեն անունների ամբողջական պատկերը դեռևս չունենք, նկատվում է լեզվանունների տառադարձման, գործածության և բառարանագրման անմիօրինակություն, լեզվանունների կանոնարկման որոշակի խնդիրներ կան, ինչպես նաև լեզվանուն և բարբառանուն գիտաբանների հարաբերակցության ճշգրտման անհրաժեշտություն:

Հետազոտության հիմնական նպատակներից են պամիրյան լեզուների հայերեն անունների գիտական ամբողջական ցանկի ստեղծումը և ճշգրտումը, լեզվանունների բազմատարբերայնության նվազեցումը և կանոնարկումն առհասարակ (հմտ. Գյուրջիյան 2023ա, 125–147): Դրանք կնպաստեն բառարանագրական աշխատանքներին և որոնողական տարբեր համակարգերում ծագող դժվարությունների և տարատեսակ խոչընդոտների վերացմանը:

Հայերենագիտության անդրադարձները պամիրյան լեզուներին

Հայերենագիտության մեջ Պամիրում գործածվող լեզուների մասին ժամանակագրական առումով առաջին անդրադարձը տեսնում ենք Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» (ապակետիպ եղանակով լույս է տեսել

1926-1935 թվականներին), որտեղ ավանդական ուղղագրությամբ հիշատակվում են պամիրյան լեզուների (բարբառների) անուններ, ինչպես՝ **եազգուլամի, սա-րիդուլի, յիդգա, շիդնի, ոռշանի** (Աճառյան 1971, 63, 65, 66):

Հր. Աճառյանն ավելի ընդարձակ մոտեցում է ցուցաբերել «Լիակատար քերականության» մեջ: Իրանական լեզուների մեջ լեզվաբանն առանձնացնում է «Պամիրի բարբառներ, որոնք կազմում են իրանյան լեզուների հյուսիս-արևելյան ճյուղը և սահմանակից են մի կողմից թյուրքերենի և մյուս կողմից հնդկերենի» (Աճառյան 1955, 477):

Առաջինն աչքի է զարնում «Պամիրի բարբառներ» անվանման առաջին բաղադրիչի՝ հատուկ անվան սեռականի հոլովածը, որը միանգամայն ընդունելի է: Ռուսերենի *памирские языки* անվանման ազդեցությամբ հայերենագիտության մեջ հետագայում որդեգրվեց «պամիրյան լեզուներ» անվանումը՝ հատուկ անունից առաջացած ածական բաղադրիչով: Հիշյալ աշխատության մեջ Հր. Աճառյանը, ամենայն հավանականությամբ, ֆրանսերեն, անգլերեն, ինչպես նաև իրանյան համապատասխան անվանումների ազդեցությամբ, թվարկում է Պամիրի բարբառները՝ **սարիքուլի (ու-ի փոխարեն ո պիտի լիներ, թերևս վրիպակ է. Աճառյանն Արմատական բառարանում և այլուր գործածել է սարիդուլի տարբերակը (տե՛ս, օրինակ, Աճառյան 1971, 66), շիդնի, վախի, իշկաշմի, զեբակի, մինջանի, յիդդահ, խովար, բաշգալի, ոռշանի, սանգլիչի** (Աճառյան 1955, 477): Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր լեզվանուն/բարբառանունները փոխառություններ են, մի քանիսը նկատելիորեն տարբեր են այսօր ընդունված անվանումներից:

Պամիրյան լեզուներին հաջորդ՝ ինչ-որ չափով ընդլայնված անդրադարձը եղել է «Լեզվաբանական բառարանում» (Պետրոսյան և այլք 1975, 253): Այստեղ գործածվել են արդեն հայակազմ լեզվանուններ՝ ի տարբերություն Հր. Աճառյանի «Լիակատար քերականության» մեջ տրված փոխառյալ լեզվանունների: Ի դեպ, բառարանում «Պամիրյան բարբառներ»-ից հղում է արվում «Պամիրյան լեզուներ»-ին, այսինքն՝ Պամիրում բնակվող փոքրաթիվ ազգությունների հաղորդակցության հիմնական միջոցներն արդեն ընկալվում էին որպես լեզուներ և ո՛չ բարբառներ:

«Պամիրյան լեզվանունների» հայերենացման գործընթացում կարևոր դեր է ունեցել «Հայկական սովետական հանրագիտարանը» (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1980, 471. «Հնդեվրոպական լեզուներ» բառահոդվածը), Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, 105. «Պամիրյան լեզուներ» բառահոդվածը): Այստեղ ներառված լեզվանունները շուտով օրինակելի են դառնում հայերեն գիտական խոսքում:

Գ. Զահուկյանն իր հիմնարար աշխատության մեջ առանց բացառության գործածել է **-երեն** ածանցով կազմված «պամիրյան լեզվանուններ» (Զահուկյան 1987, 668–669): Հարկ է նշել, որ լեզվանունների հայերենացման ընթացքը դադստանյան լեզուների անունների պարագայում գրեթե նույն կերպ է եղել (Գյուրջինյան 2023բ, 1, 65–98):

Պամիրյան լեզուներին հանգամանալից անդրադարձ եղել է Ն. Սկրտչյանի «Պամիրյան լեզուները և հայերենը: Սկյութերեն բառապաշարը» մենագրության

մեջ: Պամիրյան լեզուների և բարբառների անունների ամենամեծ ընդգրկումը տեսնում ենք այստեղ:

Հայերենագիտական և իրանագիտական աշխատություններում պամիրյան լեզուների (և բարբառների) անվանումների գործածության, ինչպես և հայերենացման ընթացքը կներկայացենք ստորև՝ առանձին-առանձին անդրադառնալով յուրաքանչյուր լեզվին կամ բարբառին, խոսվածքին և դրա անվանը:

Շուգնաներեն: Շուգնաներենը Տաջիկստանի Լեոնային Բադախշանի մարզի Շուգնան պատմական մարզում, ինչպես նաև Աֆղանստանի Բադախշանում ապրող շուգնանների առօրյա հաղորդակցության լեզուն է, խոսողների թիվը՝ մոտավորապես 100 հազար: 1930-ական թվականներին ստեղծված գրի հիմքում ընկել է լատինական այբուբենը, 1980-ականներին՝ ռուսականը: Դասավանդվում է դպրոցներում, սակայն շուգնանների գրական լեզուն տաջիկերենն է: Շուգնանների լեզուն անվանելու համար Հր. Աճառյանի «Լիակատար քերականության» մեջ քանիցս գործածվել է **շիղնի** բարբառանուն/լեզվանունը (հմմտ. ֆրանս. *šugni*). «Այսպես է նաև իրանական **շիղնի** բարբառը», «Սեռի պահպանության հետաքրքրական օրինակ է տալիս Պամիրի իրանյան **շիղնի** բարբառը» (Աճառյան 1957, 270, 272) և այլն: Լեզվաբանության բուհական դասագրքերում հետագայում սկսեցին գործածել **շուգնաներեն** հայերեն կազմությունը (Աղայան 1967, 573, նաև Աղայան 1987, 674, Խաչատրյան 2008, 262) (հմմտ. *шугнанский язык*): Բազմահատորյա հանրագիտարանում էլ է հայակազմ լեզվանունը գործածվել (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1980, 471): Փոխառյալ **շիղնի**-ն գլխաբառ է դարձել «Լեզվաբանական բառարանում», որտեղ նրանից հղում է արվում **շուգնաներեն**-ին. **շիղնի**-ն իբրև տարբերակ տրված է այդ բառահոդվածում (Պետրոսյան և այլք 1975, 243, 246): Հայերեն **շուգնաներեն** լեզվանունը կազմվել է **շուգնան** ժողովրդանունից և **-երեն** ածանցից: Նույն կերպ են կազմվել **արաբերեն**, **մոնղոլերեն**, **թուրքերեն** և հայերեն ուրիշ լեզվանուններ: **Շուգնաներեն** հայակազմ լեզվանվան հնչյունական-ուղղագրական տարբերակն էլ կա՝ **շուղնաներեն**, որը գործածել է Գ. Զահուկյանը (Զահուկյան 1987, 669): Ինչպես տեսանք, **ղ** կա **շիղնի** փոխառյալ տարբերակում նույնպես: Այսպիսի տառադարձությունն իրանյան ազդեցության հետևանք է: **Շուղնաներեն** տարբերակը երկու առումով նախընտրելի է. ա) հայակազմ է, բ) հնչյունական տեսանկյունից հարազատ է փոխատու իրանական լեզվին: Սակայն պիտի արձանագրենք այն ակնհայտ իրողությունը, որ հայերեն գիտական խոսքում այժմ առավելաբար **գ**-ով՝ **շուգնաներեն** լեզվանունն է գործածվում: Օրինակ՝ «Նա անտեղյակ է պամիրյանների զուգահեռներից. **շուգնաներենում**՝ *pir-pirt* «փոշտալ»» (Մկրտչյան 2015, 48): Հանրագիտական բառարանում, որը վերջերս է հրատարակվել, որպես գլխաբառ գրանցվել է հենց **շուգնաներեն**-ը (Հանրագիտական բառարան 2018, 556):

Սարիքուլերեն: Այս լեզվով (դիտվում է նաև որպես շուգնաներենի բարբառ) խոսում են Չինաստանի տաջիկները Սինցյանի հարավ-արևմուտքում՝ Պամիրի բարձրլեռնային տարածքներում, Սարիքուլ գետի հովտում: Որոշ լեզվակիրներ ապրում են չին-պակիստանյան սահմանից ոչ հեռու՝ պակիստանյան Քաշմիրի շրջանում: Խոսողների թիվը հայտնի չէ (անցած դարավերջին շուրջ 20 հազար էր):

Լեզվանունը բավական խայտաբղետ տարբերակներով է հանդիպում հայերենի բառարաններում, գիտական և գիտատեղեկատվական հրապարակումներում: Հր. Աճառյանը գործածել է **սարիքոլի** բարբառանուն/լեզվանունը: Այսպես, օրինակ՝ «**Սարիքոլի** բարբառը պրս. xeyli «շատ» բառից ստեղծել է -xel մասնիկը» (Աճառյան 1957, 384): Ավելի վաղ Հր. Աճառյանը «Արմատական բառարանում» գործածել է **սարիղոլի** տարբերակը՝ ղ-ով (Աճառյան 1971, 66): Այս գործածությունների հիման վրա «Լեզվաբանական բառարանում» գլխաբառ է դարձել **սարիղոլի** փոխառյալ լեզվանունը, որից հղում է արվում **սարիքոլի** հիմնական բառահոդվածին (հմմտ. ռուս. сарикולי, ֆրանս. sarikoli) (Պետրոսյան և այլք 1975, 271): Տարբերությունը **ղ/ք** հնչյուններն են: Տարբերակայնությամբ է հանդես գալիս **երեն** ածանցով կազմված լեզվանունը նույնպես:

Գ. Զահուկյանն իր մի հիմնարար գրքում գործածել է **սարըկոլերեն** հայա-կազմ տարբերակը (Զահուկյան 1987, 669): Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, **ղ/ք**-ի փոխարեն ունենք **կ**, իսկ **ի**-ի փոխարեն՝ **ը**: Բառամիջի **ը**-ն գոյացել է հավանաբար ռուսերենի сарыко́льский язык լեզվանվան մեջ գործածված **ы**-ի տառադարձման հետևանքով (սա էլ իր հերթին իրանյան ազդեցությամբ է կատարվել):

Լեզվաբանական մեկ այլ գրքում էլ բազմիցս գործածվել է նշված հայա-կազմ լեզվանվան **սարըքոլերեն** տարբերակը (**սարըկոլերեն**-ի **կ**-ի փոխարեն կիրառվել է **սարիքոլի**-ի **ք**-ն): Օրինակներ՝ «Սարըքոլերենում՝ monik «խնձորիկ», mon «խնձոր»-ից», «Այս ածանցի զուգահեռը գտնում ենք պամիրյաններում, ինչպես օր. **սարըքոլերենում**» և այլն (տե՛ս Մկրտչյան 2015, 87, 92, այլև 32, 75, 90, 109 և այլն): Մեր կարծիքով, լեզվանունը **սարիքոլերեն** ձևը պիտի ունենա, եթե **ы**-ն ի տառադարձեք:

Բուրունգսուլերեն և թաշկուրգաներեն: Պամիրյան լեզուների շարքում բուրունգսուլերենը և թաշկուրգաներենը չեն հիշատակվում, քանի որ սարիքոլերենի բարբառներ են (հմմտ. ռուս. бургунгский диалект, ташкурганский диалект (Эдельман 2022, 26)): Այսինքն՝ **բուրունգսուլերեն**-ը և **թաշկուրգաներեն**-ը լեզվանվան մասնավոր դրսևորումներ են, բարբառանուններ: Հիշյալ բարբառները գործածվում են Չինաստանում՝ Թաշկուրգան-Տաջիկական ինքնավար գավառում: **Թաշկուրգան**-ը Սարիքոլ գետի մյուս անունն է. **Բուրունգսուլ**-ը նույնպես գետանուն է:

Խոսելով **ռուշտ** արմատի մասին՝ արևելագետ Ն. Մկրտչյանը գրում է, որ Աճառյանին հայտնի չէ «այս բառի զուգահեռների առկայությունը պամիրյաններում, որոնք և տալիս են ծագման բանալին». շուգնաներենում և յագգուլամերենում rust «կարմիր», **բուրունգսուլերենում** ruist, **թաշկուրգաներենում** rbist (Մկրտչյան 2015, 120): Թերևս եզակի գործածություն է, ուստի բնական է, որ բարբառանունները հայերենի բառարաններում չեն արձանագրվել:

Ռուշաներեն: Պամիրում՝ Տաջիկստանի Լեռնային Բադախշանի ինքնավար մարզում և Աֆղանստանում բնակվող ռուշանների լեզուն է, շուգնաներենի մերձավոր ցեղակիցը: Խոսողների թիվը՝ մոտ 18 հազար:

Հայերենագիտության մեջ սկզբնապես գործածվել է **ռոշանի** (ավանդական ուղղագրությամբ՝ **ռոշանի**) ձևով (Աճառյան 1955, 477, Աճառյան 1971, 65): Հետագայում, երբ սկսվեց ոչ հայտնի լեզուների անունների հայերենացումը, կազմ-

վեց **ռուշաներեն** լեզվանունը: Կազմությունն ակնհայտ է՝ **ռուշան+երեն**, որը «ժողովրդանուն+երեն» կառույցի իրացումն է: Այս լեզվանվան պարագայում նկատելի է մի իրողություն, որ այլ դեպքերում էլ է պատահում: Մասնագիտական և գիտատեղեկատվական գրականության մեջ, թեպետև սահմանափակ գործածությամբ, ամրակայված է հայակազմ լեզվանունը (Պետրոսյան և այլք 1975, 253, Հայկական սովետական հանրագիտարան 1980, 471): Սակայն համացանցի թարգմանական հրապարակումներում հայտնվում է փոխառյալ **ռուշանի** տարբերակը: **Ռուշաներեն**-ը գլխաբառ է դարձել միայն «Լեզվաբանական բառարանում» (Պետրոսյան և այլք 1975, 266):

Խուֆերեն: Խուֆերենը շուգնանառուշանական ճյուղի պամիրյան լեզու է: Խոսվում է Տաջիկստանի Լեոնային Բադախշանի ինքնավար մարզի Խուֆ և Պաստխուֆ գյուղերում, խոսողների թիվը՝ շուրջ 2000: Անհետացող լեզու է:

Խուֆերեն լեզվանունը կազմվել է **խուֆ** ցեղանվան **ցի**-ի կրճատմամբ և հիմքին **-երեն** ածանցի հավելմամբ:

Հանդիպում է փոխառյալ **խուֆի** տարբերակը, հատկապես **Խուֆի բարբառ** բաղադրյալ անվան մեջ (Խաչատրյան 2019, 10): Պամիրյան լեզուները, բարբառներն ու խոսվածքները հաճախ հիշատակվում են ըստ տեղանվան: Օրինակ՝ «Մի լեզվական միություն է, որը կազմված է հետևյալ խոսվածքներից՝ Շուգնանի, Ռուշանի, Խուֆի, Բարտանգի, Օրոշորի և Սարիքոլի» (Նալբանդյան 1960, 61): **Ի**-ով այս ձևերն ընկալվում են ինչպես տեղանվան սեռական հոլովաձևեր, այլև առանձնաբար՝ որպես լեզվանուն/բարբառանուններ: **Խուֆերեն**-ը գլխաբառ է դարձել միայն «Լեզվաբանական բառարանում» (Պետրոսյան և այլք 1975, 143):

Բարթանգերեն: Այս լեզուն տարածված է Բարթանգ գետի երկայնքի բնակավայրերում՝ Տաջիկստանում: Խոսողների թիվը՝ շուրջ 5,5 հազար: Մտնում է ռուշանաշուգնանական (կամ պարզապես շուգնանական) ճյուղի մեջ. ոմանք բարբառ են համարում: Հայերենում գործածվել են լեզվանվան հնչյունական-ուղղագրական երկու տարբերակներ՝ **բարտանգերեն** և **բարթանգերեն՝ տ/թ** հակադրությամբ:

Բարտանգերեն-ը գործածվել է հայկական բազմահատորյա հանրագիտարանում՝ արևելաիրանական նոր լեզուների, մասնավորապես պամիրյանների թվարկման մեջ (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1980, 471) (հմմտ. ռուս. бартагский язык), իսկ **բարթանգերեն**-ը՝ պամիրյան լեզուների և հայերենի առնչություններին նվիրված մենագրության. «Պամիրյան մի շարք լեզուներում՝ յազգույամերենում, **բարթանգերենում**, ռուշաներենում ande նշանակում է «այնտեղ» (Մկրտչյան 2015, 125): Համացանցում հանդիպում է նաև երրորդ՝ փոխառյալ տարբերակը՝ **բարթանգի** (Մկրտչյան 2015, 125) (հմմտ. անգլ. Bartangi language):

«Լեզվաբանական բառարանում» գլխաբառ է դարձել **բարտանգերեն** տարբերակը (Պետրոսյան և այլք 1975, 62):

Օրոշորերեն: Շուգնանական ճյուղի լեզու է կամ բարբառ (Պետրոսյան և այլք 1975, 253), շատ մոտ՝ բարթանգերենին: Բարթանգցիների էթնիկական մի խմբի՝ օրոշորցիների կամ ռոշորվցիների առօրյա հաղորդակցության միջոցն է: Խոսվում է Տաջիկստանի Լեոնային Բադախշանի մարզում՝ Բարթանգ գետի վերին հոսանքներում՝ Ռուշանի շրջանի Ռոշորվ (հին գրությամբ՝ Օրոշոր) բնակա-

վայրում: Խոսողների թիվը՝ մոտ 2000: Սկզբում հայերեն գիտական խոսքում գործածվել է **օրոշորի** փոխառյալ լեզվանունը: Հայերեն **օրոշորերեն** լեզվանունը կազմվել է ցեղանվան հիմքով և **-երեն** ածանցով: Խիստ հազվադեպ է անգամ լեզվաբանական գրականության մեջ: Գլխաբառ է դարձել միայն «Լեզվաբանական բառարանում» (Պետրոսյան և այլք 1975, 314):

Յազգուլամերեն: Տաջիկստանում՝ Արևմտյան Պամիրի Յազգուլամ գետի հովտում ապրող յազգուլամցիների լեզուն է: Ունի երկու բարբառ՝ վերին և ներքին, որոնք իրարից շատ չեն տարբերվում: Խոսողների թիվը մեծ չէ. շուրջ 3500: Հայերեն գիտական խոսքում սկզբնապես գործածվել է **յազգուլամի** փոխառյալ լեզվանունը, ավանդական ուղղագրությամբ՝ **Եազգուլամի** (Աճառյան 1971, 63. Արմատական բառարանն առաջին անգամ հրատարակվել է 1925-1937 թվականներին): Բնագրային օրինակ՝ «**Յազգուլամի** լեզվի գոյության մասին հայտնի դարձավ 1908 թվականին» (Նալբանդյան 1960, 61): Փոխառյալ ձևը գլխաբառ է դարձել «Լեզվաբանական բառարանում» (Պետրոսյան և այլք 1975, 221), թեպետ նույն բառարանի «Պամիրյան լեզուներ» բառահոդվածում գործածվել է **յազգուլամերեն** հայակազմ տարբերակը (Պետրոսյան և այլք 1975, 253): Այս իրողությունը հուշում է, որ լեզվանվան հայերենացումը հենց այդ շրջանում ընթացքի մեջ էր: Լեզվանունների հայերենացման ընթացքին կարող ենք հետևել նաև հնդկական լեզուների անունների օրինակով (տե՛ս Գյուրջինյան 2021, 17-37):

Հայկական բազմահատորյա հեղինակավոր հանրագիտարանը պամիրյան լեզուներին վերաբերող հոդվածում երեք անգամ հիշատակում է յազգուլամերենը (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, 105)՝ որոշակիորեն ամրակայելով դրա տեղը իրանական լեզուների գիտական անվանակարգում: Այնուհետև միայն **յազգուլամերեն** տարբերակն է գործածվում հայերենագիտական և իրանագիտական աշխատություններում (Ջահուկյան 1987, 669, Մկրտչյան 2015, 32, 62 և այլն):

Յազգուլամերեն լեզվանունը կազմվել է հայերենում ընդունված եղանակով. **յազգուլամցի** բառից անջատվել է «որևէ տեղացի, ազգի ներկայացուցիչ» բառակազմական իմաստը հաղորդող **-ցի** վերջածանցը, ավելացել է «լեզու» նշանակող **-երեն**-ը: Նշենք, որ **յազգուլամի-ն** ունի **յազղուլամի** հնչյունական-ուղղագրական տարբերակը (**զ**-ի փոխարեն **ղ** է) (Հակոբյան 2022, 4): Թեև **ղ**-ն հարազատ է իրանական լեզուներին, և թերևս **յազղուլամերեն** տարբերակն ավելի ճիշտ կլիներ, սակայն հանրագիտարանային ամրակայումից հետո գուցե նպատակահարմար չէ ևս մեկ տարբերակի շրջանառումը: Լեզվանվան մեջ **զ**-ի «դիրքի ամրացմանը նպաստում են» ռուսերենը և եվրոպական լեզուները. հմմտ. ռուս. язгулямский язык, անգլ. Yazghulami language և այլն: Շուգնանառուշանական խումբը և յազգուլամերենը կազմում են հյուսիսպամիրյան լեզվախումբը:

Իշկաշիմերեն: Տաջիկստանի Լեռնային Բադախշանի ինքնավար մարզի Իշքաշիմի շրջանի մի քանի գյուղերի բնակիչների լեզուն է: Ըստ որոշ գնահատումների՝ խոսողների թիվը չի հասնում երկու հազարի: Սահմանափակ գործածություն ունեցող լեզվանունը հայերենում ունի չորս տարբերակ: Երկուսը փոխառյալ են, որոնք իրարից տարբերվում է **կ/ք** լծորդ հնչյուններով՝ **իշկաշիմի** (Աճառյան 1955, 477. այստեղ **իշկաշմի** ձևով է տրված) և **իշքաշիմի** (Նալբանդյան 1960, 61)

(հմմտ. պարսկերեն EŠKĀŠ(E)MĪ («Իրանիկա» էլեկտրոնային հանրագիտարան. <https://iranicaonline.org/articles/asb-pre-islamic-iran>): Սրանց հետագայում փոխարինեցին **-երեն** ածանցով հայակազմ լեզվանունները՝ **իշկաշիմերեն** և **իշքաշիմերեն**:

Հայերեն կազմություններում ևս դրսևորվում է հնչյունական/տառային միևնույն տարբերակայնությունը: Այսպես. «Լեզվաբանական բառարանի» «Պամիրյան լեզուներ» բառահոդվածում գործածվել է **իշկաշիմերեն**, «Սանգլիչի բարբառ» բառահոդվածում՝ **իշքաշիմերեն** լեզվանունը: Զուգաձևություն միևնույն աշխատության շրջանակում: Հայկական հանրագիտարանում գործածվել է **իշկաշիմերեն** տարբերակը. «Պամիրյան լեզուների մեջ են մտնում շուգնա-ռուշանական լեզվախումբը, յազգույամերենը, **իշկաշիմերենը** և վախսաներենը» (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, 105): Ի դեպ, **կ**-ով տարբերակն է նախընտրել Գ. Զահուկյանը (Զահուկյան 1987, 668): «Լեզվաբանական բառարանում» գլխաբառ է դարձել **կ**-ով տարբերակը՝ **իշկաշիմերեն**-ը (Պետրոսյան և այլք 1975, 253, 270, 120):

Սանգլիչերեն: Սանգլիչ գետի հովտում՝ Տաջիկստանում և Աֆղանստանում, տարածված լեզու: Խոսողների թիվը՝ մոտավորապես 1500 մարդ: Համարվել է իշկաշիմերենի բարբառ՝ **Սանգլիչի բարբառ** (սա գլխաբառ է դարձել «Լեզվաբանական բառարանում» (Պետրոսյան և այլք 1975, 270)): Այժմ դիտվում է որպես պամիրյան լեզուներից մեկը: Սանգլիչների լեզուն անվանելու համար հայերենում գործածվում են փոխառյալ բառը՝ **սանգլիչի**, և հայակազմ լեզվանունը՝ **սանգլիչերեն** (հմմտ. ռուս. санглический язык): Այսպես, օրինակ. «Մ.պ., պթև. ցōš, սողդ. ȳwš-, քրդ. gu(h), gwē, զազա ցōš, սարիքուլի ȳewl, իշքաշումի (պարսկերեն՝ **էշքաշմի** կամ **էշքաշմի** اشکاشمی, <https://vajehyab.com/dehkhoda/>) – պարզաբանումը մերն է՝ Դ.Գ.), ȳūl, **սանգլիչի** ȳōl և այլն» (Կիրակոսյան 2017, 18) և «1876 թ. Կալկաթայում Ռ. Շոուն հրապարակեց ոչ միայն վախսաներենի քերականության ակնարկը և կապակցված տեքստեր, այլև մի քանի տասնյակ մունջաներեն բառերի համեմատությունը վախսաներենի, սարըքուլերենի, շուգնաներենի և **սանգլիչերենի** հետ» (Մկրտչյան 2015, 109): **Սանգլիչերեն**-ը բառարանային գրանցում չունի:

Վախսաներեն: Վախսանների լեզուն կենցաղային հաղորդակցության միջոց է Լեռնային Բաղախշանում (Տաջիկստան), Տաջիկստանի և Աֆղանստանի սահմանին Փանջ գետի վերին հոսանքի երկայնքով, պատմական Վախսան նահանգի տարածքում, Պակիստանի հյուսիսային շրջաններում, Արևելյան Պամիրի չինական մասում: Խոսողների հստակ թիվ չկա, ենթադրվում է 50-ից մինչև 75 հազար մարդ: Վախսանների լեզուն անվանելու համար հայերենում գործածվել է երեք բառ: Նախ գործածվել են փոխառյալ **վախի** և **վախսանի** տարբերակները: Օրինակներ՝ «Լեզուները սկսեցին հնարել նոր հոգնակերտ մասնիկներ. այսպես, պարսկերեն -an և -ha, **վախի**՝ -išt, բելուջերեն՝ -ān» (Աճառյան 1957, 384), «Ժամանակակից իրանական լեզուների մեջ կան այնպիսիները (օսերեն, քրդերեն, բելուջերեն, պամիրյան լեզուներից՝ **Վախսանին**), որոնք քիչ փոփոխությունների են ենթարկվել» (Նալբանդյան 1960, 62): Ի դեպ, հայերենում լեզվանվան տարբերակայնությունը ձևավորվել է օտար լեզուների ազդեցությամբ. հմմտ. անգլ. Wakhi Language, Wakhani Language, ֆրանս. Wakhi:

XX դարի երկրորդ կեսին սկսվեց քիչ գործածական փոխառյալ լեզվանունների հայերենացումը, կազմվեց **վախսաներեն** բառը (հմմտ. ռուս. ваханский язык): Այդ ընթացքը մեծ մասամբ պայմանավորված էր նաև հայերեն բազմահատորյա հանրագիտարանի հրատարակությամբ: Պատահական չէ, որ **վախսաներեն**-ի մեզ հայտնի առաջին գործածությունը հենց նշված հանրագիտարանում է. «Շուգանառուշանական խմբի լեզուներով խոսում է մոտ 40 հզ., **վախսաներենով**՝ մոտ 20 հզ. մարդ» (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, 105): «Լեզվաբանական բառարանում» գլխաբառ է դարձել միայն **վախսի**-ն, որի բառահոդվածում որպես տարբերակ տրված է **վախսանի**-ն (Պետրոսյան և այլք 1975, 282): **Վախսաներեն**-ը, սակայն, գլխաբառ չի դարձել վերջին տարիներին լույս տեսած հանրագիտական երկհատոր բառարանում:

Մունջաներեն: Մունջանները ապրում են հիմնականում Աֆղանստանի Բադախշան գավառում՝ Մունջան գետի հովտում, նաև Պակիստանի սահմանակից տարածքներում: Որոշ լեզվաբաններ պամիրյան լեզուների մեջ մունջաներենն ընդգրկում են վերապահությամբ (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, 105), և հարցը տակավին վիճելի է (Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 363):

Իշկաշիմերենը, վախսաներենը և մունջաներենը կազմում են հարավպամիրյան լեզվախումբը: Այս լեզուն անվանելու համար սկզբնապես գործածվել է **մունջանի** փոխառյալ բառը, որը գլխաբառ է դարձել «Լեզվաբանական բառարանում» (Պետրոսյան և այլք 1975, 221): Պետք է նկատել, սակայն, որ այն նույն բառարանում առանձնաբար չի գործածվել, այլ **լեզու** բառի հարադրությամբ: Այսպես. «Այս խմբի մեջ են մտնում նաև **մունջանի լեզուն**՝ յիդլահ բարբառով» (Պետրոսյան և այլք 1975, 253):

Խորհրդային շրջանում հայկական բազմահատորյա բառարանը որդեգրել է **մունջաներեն** տարբերակը (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, 105)՝ **մունջանի** բառի վերջի **ի**-ի փոխարեն դնելով հայերեն **-երեն** ածանցը: Ակնհայտ է, որ **մունջանի լեզու** բառակապակցության փոխարեն նպատակահարմար է **մունջաներեն** բառի գործածությունը, որտեղ ածանցը լիովին փոխարինում է **լեզու** բառին: **Մունջաներեն** լեզվանունն ավելի կարճ է, լիովին ընկալելի: Այժմ գիտական գրականության մեջ և բարձրագույն կրթության համակարգում ընդունված է հայակազմ տարբերակի կիրառությունը: Բնագրային օրինակներ՝ «կատու-փիսո. **մունջաներենում** pešók», «Չպետք է անտեսել **մունջաներենում** առկաբացասական, ժխտական մասնիկի գոյությունը» (Մկրտչյան 2015, 51, 69, տե՛ս նաև Խաչատրյան 2017, 473, <https://www.ysu.am/media/5035>): Սակայն քիչ թե շատ ընդունված **մունջաներեն** լեզվանունից շեղվելու դեպքեր լինում են: Այսպես, օրինակ, հանրագիտական բառարանը պամիրյան լեզուները թվարկելիս **իշկաշիմերեն** լեզվանվան կողքին փակագծերում գրել է **մունջանի** (Հանրագիտական բառարան 2018, 599), որն ամենևին արդարացված չէ: Հարկ է նշել նաև, որ գիտական աշխատություններում և հատկապես համալսարանային թարգմանական տեղեկատու նյութերում օտար ազդեցությամբ պատահում է նաև **մունջի** փոխառյալ լեզվանունը: Օրինակ՝ «1880 թ. ավելի մանրամասն տեղե-

կույություններ է լույս ընծայում **մունջի** և յիդգի (գրքում այս ձևով է տրված. - Դ.Գ.) լեզուների մասին» (Մկրտչյան 2015, 109): **Մունջաներեն**-ը որևէ բառարանում գլխաբառ չի դարձել:

Յիդղայերեն: Յիդղաները մունջանցիների էթնիկական մի խումբ են, ապրում են Պակիստանի հյուսիսում՝ Լուսկուփ գետի հովտում: Խոսում են մայրենի լեզվով. խոսողների թիվը 6000-ից ավելի է: Յիդղաների լեզուն դիտվել է որպես մունջաներենի բարբառ: «Լեզվաբանական բառարանում», օրինակ, գրված է. «Այս խմբի մեջ են մտնում նաև մունջանի լեզուն՝ **յիդղահ բարբառով**» (Պետրոսյան և այլք 1975, 253): Նույն բառարանում, սակայն, գլխաբառ է դարձել **յիդղա** ձևով (**յիդղահ**-ը փակագծերում է), և բառահոգվածում այսպիսի բացատրություն կա. «Հնդեվրոպական լեզու. պատկանում է հնդ-իրանական ճյուղի իրանական ենթաճյուղի պամիրյան լեզուների խմբին» (Պետրոսյան և այլք 1975, 222):

Հազվադեպ է **յիդգա** տարբերակը՝ **ղ/գ** հնչյունների փոխարինմամբ: Առաջինը թերևս Հր. Աճառյանն է գործածել այսպես՝ **յիդգա** (yidgha) (Աճառյան 1971, 65), թեպետ հետագայում որդեգրել է **յիդղահ** տարբերակը (Աճառյան 1955, 477): Հանդիպում է նաև մեր օրերում. «...**յիդգա** լեզուն պատկանում է այն ամենահին բարբառների թվին, որոնցով խոսում են Իրանում» (Մկրտչյան 2015, 109): Փոխառյալ տարբերակներից բացի, կա լեզվանվան նաև հայակազմ տարբերակը: **Յիդգա** տարբերակից **-երեն** ածանցով կազմվել է **յիդգայերեն** լեզվանունը: Այսպես. «Մի շարք իրանական լեզուներում (փուշտու, պամիրյաններից՝ մունջաներենում, **յիդգայերենում**, բելուջերենում, օրմուրերենում, պարաչիերենում, որոնք ձևավորվել են հնդարիականների տարածքում)....» (Մկրտչյան 2015, 28): Լեզվանվան հայերենացումը ընդհանուր գործընթացի մի դրսևորումն է, սակայն ընդունված **ղ-ի** փոխարեն **գ-ի** ներմուծումն արդարացված չէ (հմմտ. ռուս. йи́дгә, язы́к йи́дгә): Մեր կարծիքով, ճիշտ կլինի **-երեն** ածանցն ավելացնել գիտական խոսքում ամրակալված **յիդղա** տարբերակին, և կունենանք **յիդղայերեն** ընդունելի լեզվանունը:

Այսպիսով, XX դարի կեսերից առ այսօր հայերեն գիտական խոսքում գործածվել, բառարաններում գրանցվել են պամիրյան լեզուների և բարբառների հետևյալ անունները՝ այսպիսի տարբերակայնությամբ (կամ առանց դրա՝ **բունգսուլերեն** և **թաշկուրգաներեն**).

ԲԱՐՏԱՆԳԵՐԵՆ / ԲԱՐԹԱՆԳԵՐԵՆ

ԻՇԿԱՇԻՄԵՐԵՆ – իշկաշիմի, իշքաշիմի

ԽՈՒՖԵՐԵՆ – խուֆի

ՄՈՒՆՋԱՆԵՐԵՆ – մունջանի, մունջի

ՅԱԶԳՈՒԼԱՄԵՐԵՆ – յազգուլամի

ՅԻԴՂԱՅԵՐԵՆ / ՅԻԴԳԱՅԵՐԵՆ – յիդղա, յիդղահ, յիդգա

ՇՈՒՂՆԱՆԵՐԵՆ / ՇՈՒԳՆԱՆԵՐԵՆ – շիղնի

ՌՈՒՇԱՆԵՐԵՆ – ռուշանի, ռոշանի

ՍԱՆԳԼԻՉԵՐԵՆ – սանգլիչի

ՍԱՐԸԿՈՒԼԵՐԵՆ / ՍԱՐԸՔՈՒԼԵՐԵՆ – սարիքուլի, սարիդուլի

ՎԱԽԱՆԵՐԵՆ – վախի, վախանի

ՕՐՈՇՈՐԵՐԵՆ – օրոշորի

Այժմ գիտական խոսքում գործածվող պամիրյան լեզուների անունները հիմնականում հայակազմ են (հնչյունական որոշ տարբերակայնությամբ): Ահա բնագրային ցայտուն մի օրինակ. «Այսպիսի հնարավորություն մեզ ընձեռում են իրանականները և հատկապես պամիրյանները, որոնցում գտնում ենք **pisen – շուգնաներենում, pasan – յազգուլամերենում, pizun – վախաներենում, pisin – ռուշաներենում և բարտանգերենում**» (Մկրտչյան 2015, 124): Հատկապես իրանագիտական աշխատանքներում տակավին պատահում են նաև փոխառյալ տարբերակները:

Եզրակացություններ

1. Պամիրյան լեզուների անուններն անվանում են լեզուներ և բարբառներ, խոսվածքներ (դրանց սահմանները երբեմն հստակ չեն): Լեզվանուն բառն այդ պարագայում իմաստային ավելի մեծ ընդգրկում ունի. այն նշանակում է նաև «բարբառանուն»:

2. Հայերենագիտության մեջ պամիրյան լեզուների անունների առաջին գործածությունները վերաբերում են XX դարի կեսին, սկզբնապես փոխառությամբ (ֆրանսերենից, անգլերենից և իրանական լեզուներից), նույն դարի երկրորդ կեսից սկսվում է դրանց հայերենացումը «լեզու» նշանակող **–երեն** ածանցի միջոցով (ռուսերենի ազդեցությամբ):

3. Հայերեն գիտական խոսքում այժմ իշխում են հայերեն կազմությունները, թեպետ հանդիպում են նաև փոխառյալ տարբերակները (հատկապես իրանագիտական աշխատանքներում):

4. Պամիրյան լեզուներն անվանելու համար **–երեն** ածանցով կազմվել և գիտական խոսքում գործածվել են հետևյալ լեզվանունները (ներառյալ բարբառանունները՝ **բարթանգերեն/բարտանգերեն, բուրունգսուլերեն, թաշկուրգաներեն, իշկաշիմերեն/իշքաշիմերեն, խուֆերեն, մունջաներեն, յազգուլամերեն, յիդգայերեն/յիդղայերեն, շուգնաներեն/շուղնաներեն, ռուշաներեն, օրոշորերեն, սանգլիչերեն, սարըքուլերեն/սարըկուլերեն, վախաներեն**:

5. Պամիրյան լեզուների հայերեն անուններն ունեն տարատեսակ տարբերակներ՝ ա) հնչյունական-ֆոնոլոգիական, բ) բառակազմական, գ) բառային: Հայերեն լեզվանունների գիտական անվանացանկում հարկավոր է նվազագույնի հասցնել տարբերակայնությունը:

6. Հայերենի լեզվաբանական (տերմինաբանական) և հանրագիտական բառարաններում գլխաբառ են դարձել **բարտանգերեն, իշկաշիմերեն, խուֆերեն, շուգնաներեն, ռուշաներեն, օրոշորերեն** հայակազմ լեզվանունները (և բարբառանունները), ինչպես նաև **մունջանի, յազգուլամի, յիդղա/յիդղահ, սարիքուլի, վախի, սանգլիչի** (բարբառ) փոխառյալ միավորները: Բացատրական բառարաններում սրանցից ոչ մեկն ընդգրկված չէ:

7. Չեն բառարանագրվել հայակազմ **մունջաներեն, յազգուլամերեն, յիդգայերեն, սանգլիչերեն, սարըկուլերեն/սարըքուլերեն, վախաներեն** լեզվանունները և **բուրունգսուլերեն, թաշկուրգաներեն** բարբառանունները:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում տրամադրած օգտակար տեղեկությունների և խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում իրանագետ Զ. Խաչատրյանին:

Գրականություն/References/Литература

1. Աղայան Է. Բ. 1967, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, «Միտք»:
Aghayan E.B. 1967, Introduction to Linguistics, Yerevan, Mitk (in Armenian).
2. Աղայան Է. Բ. 1987, Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Aghayan E.B. 1987, Fundamentals of Linguistics, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
3. Աճառյան Հ. 1955, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների: Ներածություն, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Atcharyan H. 1955, Complete Grammar of the Armenian Language in Comparison with 562 Languages: Introduction, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
4. Աճառյան Հ. 1957, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. III, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Atcharyan H. 1957, Complete Grammar of the Armenian Language in Comparison with 562 Languages, vol. 3, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
5. Աճառյան Հ. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Atcharyan H. 1971, Armenian Etymological Dictionary, vol. 1, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
6. Գյուրջինյան Դ. 2021, Հնդկական լեզուների անունները հայերենում. գործածության, կանոնարկման և բառարանային մշակման հարցեր, Հայ բառարանագրության արդի խնդիրներն ու հեռանկարը, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, «Քոֆի փրինթ», 17–37:
Gyurjinyan D. 2021, The Names of the Indian Languages in the Armenian Language: Issues of Usage, Standardization, and Lexicographical Processing. Contemporary Problems and Prospects of the Armenian Lexicography: Materials from the International Conference, Yerevan, Copy Print, 17–37 (in Armenian).
7. Գյուրջինյան Դ. 2023ա, Ավստրոնեզիական (մալայա-պոլինեզյան) լեզուների հայերեն անվանումները. գործածության և կանոնարկման հարցեր, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, 125–147:
Gyurjinyan D. 2023a, The Armenian Names of the Austronesian (Malaya-Polynesian) Languages: Issues of Usage and Regulation, Herald of Social Sciences, N 1, 125–147 (in Armenian).
8. Գյուրջինյան Դ. 2023բ, Դաղստանյան լեզուների հայերեն անունները. գործածությունը և բառարանային մշակումը, Բանբեր Վ. Բոյուսովի անվան պետական համալսարանի, Լեզվաբանություն և բանասիրություն, N 1, 65–98:
Gyurjinyan D. 2023b, The Armenian Names of the Daghestan Languages: Usage and the Lexicographical Processing, Herald of Brusov State University, Linguistics and Philology, N 1, 65–98 (in Armenian).
9. Գյուրջինյան Դ. 2024, Իրանական լեզուների հայերեն անունները. ժամանակագրությունը, գործածությունը, բառարանային մշակումը և կանոնարկման խնդիրները, Բանբեր Վ. Բոյուսովի անվան պետական համալսարանի, Լեզվաբանություն և բանասիրություն, N 1, 64–121:

- Gyurjinyan D. 2024, Armenian Names of Iranian Languages: Chronology, Usage, Lexicographical Processing and Normative Issues, Herald of Brusov State University, Linguistics and Philology, N 1, 64-121 (in Armenian).
10. Խաչատրյան Զ. 2017, Ձիանունները Խաղանի Շիրվանիի պոեզիայում, Արևելագիտության հարցեր, N 13, 464-474:
Khachatryan Z. 2017, The Names of Horses in the Poetry of Khaghani Shirvani, Oriental Studies, N 13, 464-474 (in Armenian).
 11. Խաչատրյան Զ.Հ. 2019, Ձիանունները պարսկերենում և հայերենում. համեմատական ուսումնասիրություն, բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման սեղմագիր, Երևան:
Khachatryan Z.H. 2019, The Names of Horses in Persian and Armenian Languages: A Comparative Study, a summary of the thesis for the degree of Candidate of Philological Sciences, Yerevan (in Armenian).
 12. Խաչատրյան Լ. Մ. 2008, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, «Զանգակ»:
Khachatryan L.M. 2008, Introduction to Linguistics, Yerevan, Zangak (in Armenian).
 13. Կիրակոսյան Հ.Յ. 2017, Մարդու մարմնի մաս նշանակող բառանվանումներով կազմված տեղանունները իրանական լեզուներում, Լեզու և լեզվաբանություն, N 2, 15-26:
Kirakosyan H.C. 2017, Toponyms Formed with Words Denoting Parts of the Human Body in Iranian Languages, Language and Linguistics, N 2, 15-26 (in Armenian).
 14. Հակոբյան Գ.Գ. 2022, Հարավկասպյան-ատրպատականյան իրանական լեզվամիությունը, բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման սեղմագիր, Երևան:
Hakobyan G.G. 2022, The South Caspian-Atropatene Iranian Language Union, a summary of the thesis for the degree of Candidate of Philological Sciences, Yerevan (in Armenian).
 15. Հայկական սովետական հանրագիտարան 1980, հ. 6, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն:
Armenian Soviet Encyclopedia 1980, vol. 6, Yerevan, Chief Editorial Board of the Armenian Soviet Encyclopedia (in Armenian).
 16. Հայկական սովետական հանրագիտարան 1983, հ. 9, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն:
Armenian Soviet Encyclopedia 1983, vol. 9, Chief Editorial Board of the Armenian Soviet Encyclopedia (in Armenian).
 17. Հանրագիտական բառարան 2018, հ. 2, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ.:
Encyclopedic dictionary 2018, vol. 2, Yerevan, Armenian Encyclopedia (in Armenian).
 18. Հովհաննիսյան Լ.Շ. 1990, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.:
Hovhannisyanyan L.Sh. 1990, Iranian Loanwords in Armenian, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
 19. Մկրտչյան Ն. 2015, Պամիրյան լեզուները և հայերենը: Սկյութերեն բառապաշարը, Երևան, «Լուսակն»:
Mkrtychyan N. 2015, The Pamirian Languages and Armenian: Scythian Vocabulary, Yerevan, Lusakn (in Armenian).
 20. Նալբանդյան Գ. Մ. 1960, Իրանական լեզուներն ու բարբառները, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:

- Nalbandyan G.M. 1960, Iranian Languages and Dialects, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).
21. Պետրոսյան Հ.Զ., Գալստյան Ս.Ա., Ղարաղյույան Թ.Ա. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Petrosyan H.Z., Galstyan S.A., Gharagulyan T.A. 1975, Linguistic Dictionary, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
22. Զահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
Jahukyan G.B. 1987, History of the Armenian Language: Pre-Writing Period, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
23. Додыхудоева Л.Р. 2014, Памирские языки в условиях языкового сдвига, Языковая политика и языковые конфликты в современном мире, Москва, изд. Института языкознания РАН, 430–437.
Dodykhudoeva L.R. 2014, Pamirian Languages in the Conditions of Language Shift, Language Policy and Language Conflicts in the Modern World, Moscow, Institute of Linguistics RAS Press, 430–437 (in Russian).
24. Лингвистический энциклопедический словарь 1990, Москва, «Советская энциклопедия».
Linguistic Encyclopedic Dictionary 1990, Moscow, Soviet Encyclopedia (in Russian).
25. Оранский И.М. 1960, Введение в иранскую филологию, Москва, «Восточная литература».
Oransky I.M. 1960, Introduction to the Iranian Philology, Moscow, Vostochnaya Literatura (in Russian).
26. Оранский И.М. 1963, Иранские языки, Москва, «Восточная литература».
Oransky I.M. 1963, Iranian Languages, Moscow, Vostochnaya Literatura (in Russian).
27. Пахалина Т.Н. 1975, Сравнительный обзор памирских языков, Страны и народы Востока, вып. XVI, Памир, Москва, «Наука», 222–250.
Pakhalina T.N. 1975, A Comparative Overview of Pamirian Languages, Countries and Peoples of the East, vol. XVI, Pamir, Moscow, Nauka, 222–250 (in Russian).
28. Реформатский А.А. 1967, Введение в языкознание, Москва, «Просвещение».
Reformatsky A.A. 1967, Introduction to Linguistics, Moscow, Prosveshcheniye (in Russian).
29. Широков О.С. 1985, Введение в языкознание, Москва, изд. Московского университета.
Shirokov O.S. 1985, Introduction to Linguistics, Moscow, Moscow University Press (in Russian).
30. Эдельман Д.И. 2022, В копилку этимологий иранских языков, Армянский гуманитарный вестник, N 8, 16–32.
Edelman D.I. 2022, In the Etymological Collection of the Iranian Languages, Armenian Humanities Bulletin, N 8, 16–32 (in Russian).
31. «Իրանիկա» էլեկտրոնային հանրագիտարան, <https://iranicaonline.org/articles/asb-pre-isl-amic-iran> (retrieved on 05.01.2024):
"Iranika" Electronic Encyclopedia <https://iranicaonline.org/articles/asb-pre-islamic-iran> (retrieved 05.01.2024) (in Armenian).
32. Большая российская энциклопедия, <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2701306> (retrieved on 10.11.2023).
33. The Great Russian Encyclopedia, <https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2701306> (retrieved on 10.11.2023) (in Russian).